

بررسی واژه ها و مفاهیم اساسی برنامه درسی 'در قرآن و حدیث'

دکتر سیدجواد قنذیلی
استادیار دانشگاه فردوسی مشهد
پذیرش نهایی ۸۷/۹/۲۶

دریافت مقاله ۸۷/۶/۲۶

چکیده

این نوشتار، خلاصه ای از یک پژوهش قرآنی و حدیثی است. محقق با این نگرش که قرآن برنامه‌ای مدون برای تربیت انسان، و سیره معصومین علیهم السلام تبیین کننده این برنامه است به این مطالعه مبادرت کرده است.

در این مقاله سعی شده است نمونه‌ای از آیات و روایاتی ارائه شود که به هر یک از مراحل برنامه‌ریزی تربیتی و درسی مربوط است. چهار عنصر اساسی هر برنامه درسی، هدف، محتوا و فعالیتهای یادگیری، روشهای سازماندهی و اجرایی و سرتانجام، شیوه های ارزشیابی است. در پایان نیز پیشنهادهایی برای دست‌اندرکاران پژوهشهای قرآنی و روایی و مربیان ارائه شده است.

کلید واژه ها: تعلیم و تربیت در قرآن و حدیث، قرآن و برنامه ریزی، یادگیری در قرآن و حدیث، ارزشیابی در تعلیم و تربیت اسلامی، برنامه درسی.

مقدمه

در مباحث معرفت‌شناسی^۱، این گونه بیان می‌شود که شاخه‌های مختلف علم بریزه علوم تجربی، محصول دیدگاه‌های مختلف انسان نسبت به مجموعه عالم است که با مطالعه روابط و مجهولات آنها از زوایای مختلف، رشته‌های علوم شگرفته است.

هدف این مطالعات ادراک زوایای آشکار و پنهان پدیده‌ها و پیش‌بینی رویدادهای مربوط به آنها است. چنانچه موضوع علم، مواد طبیعت از حیث روابط پیوندهای درونی آنها باشد، رشته علمی شیمی و اگر ارتباطات و تعاملات نیروها ظاهری مورد نظر باشد، رشته فیزیک و چنانچه کشف ارتباطات بین پدیده‌ها اجتماعی باشد، رشته جامعه‌شناسی، و به همین ترتیب سایر رشته‌های علمی شگرفته می‌گیرد.

مطالعه انسان و تربیت وی در قالب رشته علوم تربیتی (تعلیم و تربیت)^۲ صورت می‌پذیرد. در واقع این رشته در بردارنده چندین رشته علمی است که به صورت درهم تنیده^۳ و مرتبط با یکدیگر تربیت انسان را معنا می‌کند (دریک^۴ سوزان. ا. دیگران، ۲۰۰۴)؛ به عنوان مثال رشته‌های مدیریت، جامعه‌شناسی، اقتصاد روانشناسی که با رها ساختن ساختارهای قبلی خود، ساختار جدیدی را در ارتباط مفاهیم تربیتی به خود گرفته و مجموعاً رشته جدید بین رشته‌ای^۵ علوم تربیتی به وجود آورده است. برنامه ریزی درسی از جمله رشته‌های این مجموعه است امروزه خود به صورت حوزه مطالعاتی وسیع و مستقلی قابل طرح است. این قلمرو

عنوان یکی از عرصه‌های کاربردی یا حرفه‌ای شناخته می‌شود (مهرمحمدی، ۱۳۸۱). از نظر لوی^۱ برنامه درسی، برنامه تفصیلی تمام فعالیت‌های یادگیری فراگیرنده، انواع وسایل آموزشی، راهبردهای یاددهی، یادگیری و شرایط اجرای برنامه را مورد مطالعه قرار می‌دهد (لوی، ۱۳۸۲). با این توسعه مفهومی و حوزه مطالعاتی، برنامه درسی تا حدی مترادف برنامه تربیتی در نظر گرفته شده است.

مسئله و هدفهای پژوهش

آنچه در این تحقیق مسلم و منجز دانسته شده، خلقت هدفمند انسان، توسط خالق و اینکه تربیت وی بر برنامه مبتنی بوده است. این حقیقت را خداوند چنین بیان کرده است: «پس آیا می‌پندارید ما شما را بیهوده آفریدیم و به سوی ما باز نمی‌گردید» (مؤمنون / ۱۱۵)

بررسی آرای تربیتی صاحب‌نظران تعلیم و تربیت بویژه تربیت اسلامی بیانگر این حقیقت است که فرایند تعلیم و تربیت انسان بر برنامه‌ای تربیتی مبتنی است که این برنامه متضمن مبانی و اصول تربیت، هدف، محتوا، روش و نهایتاً ارزشیابی است (باقری، ۱۳۷۴؛ صانعی، ۱۳۷۸). منبع اصلی که این آرا بدان تمسک جسته‌اند، کتاب خدا و سیره معصومین علیهم السلام است. حال، سؤال اصلی که پژوهشگر درصدد پاسخ‌یابی آن بوده، شناخت مفاهیمی از قرآن و سیره است که نشانگر مراحل و واژه‌های اساسی برنامه ریزی تربیتی است. کدام مفاهیم قرآنی بیانگر هدف تربیت است کدام مفاهیم، محتوا، روش‌های تربیت و ارزشیابی رفتارهای مربیان را بیان کند و چه واژه‌هایی به اصول هر یک از این مراحل مربوط است؟

اهداف پژوهش

اولاً تعیین طرح^(۱) کلی، برنامه تربیتی انسان است که این خود می تواند الگویی برای مریان پرورشی مذهبی باشد. ثانیاً نتایج این پژوهش و از این قبیل در تحول علوم انسانی در دانشگاه ها نقش جدی دارد. سالهاست علوم انسانی و متون درسی آنها مورد بحث و بررسی و اظهار نظر اندیشمندان حوزه و دانشگاه قرار گرفته است. علوم انسانی رفتارهای چندگانه اقتصادی، سیاسی، حقوقی و فرهنگی را در دو بعد فردی و اجتماعی مورد بررسی قرار می دهد که محتوای آنها بر نتایج پژوهشهای ممتد صاحب نظران این رشته ها مبتنی است. هر چند برخی روشهای مطالعه آنها تجربی است اما براساس مبانی نظری در مورد انسان صورت گرفته که بعضاً جای بسی تأمل است. انسان مورد نظر اسلام، خلیفه خدا در زمین و فرهنگ، اقتصاد و سیاست او بر وحی مبتنی است در حالی که در بسیاری از محتوای علوم انسانی موجود چنین نگرشی دیده نمی شوند. بدین لحاظ پژوهشهای قرآنی و حدیثی و به کارگیری نتایج آنها در متون علوم انسانی و از جمله علوم تربیتی ضروری می نماید.

تاریخچه تحول نظریه ها، مفهوم برنامه درسی و مراحل آن

در مورد تاریخچه و مطالب برنامه ریزی درسی در منابع مختلف مربوط به این حیطه تخصصی، بحثهای زیادی مطرح شده که از حوصله این نوشتار خارج است. آنچه ضروری به نظر می رسد، بررسی مفهوم برنامه درسی در حدی است که زمینه پژوهش قرآنی و حدیثی و محورهای مورد بحث مشخص شود.

مطالعات مربوط به رشته برنامه درسی، گذشته ای طولانی ولی تاریخچه ای کوتاه

دارد (تتر و تتر^۱، ۱۳۸۱). مطالعه تطبیقی دیدگاه های مختلف برنامه درسی، بیانگر این واقعیت تاریخی در مورد فرایند آموزش و تربیت است که تفاوت اساسی دیدگاه ها در تلقی نسبت به ماهیت عناصر برنامه درسی بوده است. هر یک از این دیدگاه ها آرمان تربیتی، ماهیت یادگیری و یادگیرنده را به گونه ای تبیین می کرده و به تناسب آن، تصمیمات آموزشی را اتخاذ می نموده است؛ مثلاً رفتارگرایی و یا دیدگاه دانش محور، محیط آموزشی را نسبتاً محدود به کلاس درس نموده و از روشهای مستقیم و غیرفعال آموزشی و درسی روشهای ارزشیابی قلم - کاغذی، استفاده می نموده اند (مهرمحمدی، ۱۳۸۱). در مقابل آن دیدگاه انسانگرایانه که آرمان تربیتی را خودشکوفایی دانسته و تأکید بر ارزشهای فردی دارد و دیدگاه ماوراء فردی یا کل گرایانه که تلاش بر تعلیم و تربیت فرد در یک رابطه کلی با سایر امور و محیطی فراتر از فرد را مبنای تصمیمات تربیتی و درسی خود قرار می دهد.

مفهوم برنامه درسی به تناسب نظریه های برنامه درسی تغییر می کند. اگر رسالت مدرسه انتقال مجموعه ای اطلاعات و دانشهای مربوط به رشته های علمی مختلف باشد، برنامه درسی، مجموعه ای از موضوعات متعدد درسی به صورت جدا از یکدیگر است. هر عنوان درسی، بخشی از ساختار مربوط به یک رشته علمی است چنانچه تلقی از مدرسه، جایگاه کسب تجربه های هدایت شده باشد در این صورت برنامه درسی، مجموعه ای از تجربه های سازمان یافته یادگیری، تحت نظارت مدرسه خواهد بود (سیلور^۲ و همکاران، ۱۳۷۲). برنامه درسی به عنوان تجربه ها شامل مفهومی از برنامه است که اغلب در فعالیتهای پیشرفتگرایان مشهود است و طبق نظر رول، هنوز هم رایجترین مفهوم به شمار می رود. برنامه درسی به عنوان یک نقشه و

طرح، توسط صاحب نظرانی مثل تابا، مک رونالد، ماکتزی، سیلور و الکساندر مطرح شده است (ملکی، ۱۳۸۲). برنامه درسی به عنوان یک حوزه تخصصی و علمی، متضمن مجموعه ای از مفاهیم، قانونها، مبانی، اصول و روش تحقیق خاصی است. در این حوزه تخصصی مباحث تاریخی مربوط به چگونگی شکل گیری نظریه ها و سطوح مختلف برنامه درسی بحث می شود مانند طبقه بندی کلاین^۱، (۱۹۸۶). به صورت برنامه درسی مطلوب، برنامه درسی رسمی، برنامه درسی اجرایی، برنامه درسی آموزشی و برنامه درسی تجربه شده است.

از جمله مباحث این حوزه تخصصی، بحث در خصوص عناصر برنامه درسی است. منظور از عناصر برنامه درسی، مراحل است که در اقدام عملی برنامه درسی یا در طرح ریزی برای اجرا مورد نظر است. دال، مجموعه ای هشت عنصری را مطرح کرده است. تعیین نیازهای آموزشی، تعیین اهداف کلی، بیان هدفهای برنامه یا صرح خاص، مشخص کردن وسائل ارزیابی، انتخاب یک طرح اجرایی، انتخاب محتوا، تعیین و سازمان دادن تجربیات یادگیری و ارزیابی برنامه ها و طرحها (شریعتمداری، ۱۳۸۰). در یک تقسیم بندی کلی سه مرحله ای (لوی، ۱۳۸۳)، سه عنصر یا مرحله فرعی را ارائه داده است. آماده سازی رتوس برنامه درسی، تهیه و تدوین مواد و وسائل درسی، اجرای برنامه. تایلر^۲ به عنوان یکی از صاحب نظران برجسته حوزه برنامه درسی، چهار سؤال اساسی را برای یک برنامه در نظام آموزشی مطرح کرده که عبارت است از:

- ۱- محیط آموزشی باید درصدد تحصیل کدام مقاصد تربیتی باشد؟
- ۲- کدام تجربیات یادگیری باید برای دستیابی به چنین مقاصدی فراهم شود؟

۳- چگونه می توان میزان دستیابی به مقاصد تربیتی را مشخص کرد؟

۴- چگونه می توان میزان دستیابی به مقاصد تربیتی را ارزشیابی کرد؟

از این چهار سؤال به ترتیب مراحل یا مفاهیم هدف، محتوا، راهبردهای یاددهی - یادگیری و الگوهای ارزشیابی استنتاج شده که این مفاهیم مبنای این پژوهش است. هدفهای درسی مبنای تصمیم گیری در مورد فرایند آموزش است بویژه در الگوی برنامه درسی مبتنی بر صلاحیت^۱ که شکل گیری ویژگیهایی در مخاطبان، نقطه پایانی دوره برنامه به شمار می رود. تایلر، توجه به هدفهای برنامه به عنوان چارچوب اصلی را در جریان تحول مفهوم برنامه درسی مطرح کرد (لوی، ۱۳۸۳). به نظر وی برنامه درسی متشکل از سه زمینه دانش سازمان یافته، تجربه های مدرسه ای یادگیرنده و نیازهای اجتماعی است. درواقع این سه زمینه، منابع تعیین هدفهای مربوط به فرایند تعلیم و تربیت است.

محتوای درسی، مجموعه اصطلاحات، اصول و قواعد، قوانین، مفاهیم و بطور کلی دانش سازمان یافته یک رشته علمی است (لوی، ۱۳۸۳). تجربه های تربیتی، که از محتوا و هدفها ناشی می شود، نتیجه ارتباطات تعاملی فرد با محیط یادگیری است. سازماندهی محتوا و تجربه های تربیتی به معنای قرارداددن هر یک از عناصر محتوایی در جایگاه مناسب است به گونه ای که بهترین شکل دستیابی به هدفهای تربیتی را آسان سازد. برقراری ارتباط بین بخشهای مختلف محتوا و تجربه های یادگیری باید مبتنی بر نوع سازمان منطقی و روانشناختی به شکل توأمان صورت پذیرد. سازمان منطقی، مبتنی بر منطق هر یک از رشته های علمی و سازمان روانشناختی، رعایت تنظیم محتوایی به لحاظ شرایط و ویژگیهای مخاطبان برنامه

است (تایلر، ۱۳۷۶). محتوای درسی در قالب الگوهای مختلفی سازمان داده می‌شود؛ به صورت دروس مستقل و درهم تنیده یا تلفیقی. شیوه‌های سازماندهی تلفیقی بسیار گوناگون است که به صورت یک طیف از ساده‌ترین تا پیچیده‌ترین شکل مطرح است. ساده‌ترین شکل، برگزاری دو یا چند درس به صورت همزمان، و شکل پیچیده‌تر آن مثلاً بین رشته‌ای است که چند رشته علمی در راستای بررسی یک مسئله واقعی زندگی به یکدیگر مربوط می‌شود (پاتریشیا و همکار، ۲۰۰۴).

راهبردهای یاددهی - یادگیری به سبکها و روشهایی اشاره دارد که تجربه‌های تربیتی مخاطبان در فرایند آموزش، بدان گونه شکل می‌گیرد. این روشها گوناگون است که باید به تناسب ویژگیهای مخاطبان و نوع محتوا و امکانات انتخاب شود. تقریباً می‌توان گفت مجموعه راهبردهای آموزشی در دو دسته کلی فعال و غیرفعال تقسیم می‌شود؛ از جمله روشهای فعال، شیوه اکتشافی یا حل مسئله و غیرفعال، شیوه توضیحی یا سخنرانی است.

ارزشیابی آخرین مرحله حلقه برنامه درسی است. در این مرحله، اطلاعات به صورت منظم به منظور تصمیم‌گیری در دوره‌های بعدی برنامه جمع‌آوری می‌شود (پاتریشیا و همکار، ۲۰۰۴). برخی از نظریه پردازان برنامه ریزی، اطلاعات مورد نیاز این مرحله را به میزان پیشرفت در یادگیرنده مربوط دانسته‌اند و برخی به خود برنامه (آلکین، ۱۹۹۲). در یک طبقه بندی کلی، ارزشیابی به دو نوع کمی و کیفی تقسیم شده است: نوع کمی به جمع‌آوری از طریق داده‌های کمی و در یک میدان محدود، صورت می‌پذیرد. ارزشیابی کیفی، که به آن نقادای آموزشی نیز گفته می‌شود از طریق چند شیوه محدود یا جمع‌آوری اطلاعات محدود امکان پذیر و قابل تعریف نیست. در این نوع ارزشیابی، هدف بررسی یک وضعیت در کلیت آن

است. شکل جدید ارزشیابی کیفی برنامه درسی در راستا و تا حدودی با استفاده از منابعی نظیر پدیدارشناسی، هرمنوتیک و نظریه انتقادی یا هدف بسط مفاهیم مبتنی بر تأمل بشر از موقعیتهای خاص آموزشی و تربیتی و ترغیب کنش انسانی در این موقعیتهای و زمینه‌های اجتماعی به وجود آمده است (جی ویلز، ۱۳۸۱).

بررسیهای نظری و عملی مربوط به مفاهیم برنامه‌ریزی در قرآن و حدیث
در خصوص پژوهشهای قرآنی و حدیثی به معنای عام، آن قدر مطلب فراوان و گسترده است که امکان ارائه حتی عنوانهای آنها در این نوشتار مختصر نیست. چنانکه محمدحسن بکائی در خصوص تحقیقات قرآنی می‌گوید: تاکنون بالاتراز چهل هزار عنوان کتاب مختلف شناسایی شده است و از این طریق ثابت می‌شود که آثار تدوین یافته در آستانه قرآن که پیشینه‌ای بس کهن دارد، بیشترین حجم آثار مکتوب فرهنگ اسلامی را تشکیل می‌دهد (بکائی، ۱۳۷۴: ۳۸).

در زمینه بررسیهای قرآنی و حدیثی که به گونه‌ای به این پژوهش مربوط می‌شود، تنها یک مورد ارتباط نزدیکتری دارد. در این پژوهش که سید کاظم اکرمی (۱۳۷۵) با عنوان قرآن کریم و برنامه‌ریزی درسی انجام داده، قرآن را به عنوان یک کتاب درسی در نظر گرفته و در صدد بررسی این حقیقت است که آیا ویژگیهای یک برنامه درسی در آن به کار رفته است. پژوهشگر به این نتیجه رسیده که در قرآن دو دسته عوامل در تربیت انسان به کار رفته است: «عوامل ظاهری» که به کاربرد کلمات و حروف و شکل آیات و سوره‌ها و تأثیر آنها در تربیت مخاطبان اشاره دارد و «عوامل باطنی» که عبارت است از بیان و اعلام هدف، توجه به نیازهای فردی و اجتماعی، توجه به سؤالات مخاطبان، استفاده از استعاره و تمثیل در تفهیم مطالب،

سازماندهی، تکرار همراه با تنوع، تمرکز زمانی در آموزش، شیوه اجمال و تفضیل، توجه به استعداد همه افراد، توجه به زمان حال و آینده، به وجود آوردن تجربه های تربیتی، توجه به روش آموزش قرآن. این مطالب بیانگر ویژگیهای یک کتاب یا برنامه درسی است.

پژوهشهای دیگر نزدیک به این پژوهش غالباً به بررسی نظام تربیتی اسلام با استفاده از مضامین قرآنی و حدیثی پرداخته اند. این پژوهشها، بخشی تنها به هدفهای تربیتی اسلام پرداخته اند؛ مانند پژوهشی که علیرضا اعرافی و همکاران در دفتر همکاری حوزه و دانشگاه (۱۳۷۶) با عنوان «اهداف تربیت از دیدگاه اسلام»، انجام داده اند. در این پژوهش پس از بررسی مبانی علمی، فلسفی، دینی تربیت به طبقه بندی اهداف در دو بخش دینی و علمی و مقایسه این دو با یکدیگر پرداخته اند. تقسیم بندی اهداف تربیتی اسلام به دو سطح هدفهای غایی و هدفهای کلی یا واسطه ای، صورت پذیرفته است. هدفهای واسطه ای در سه زمینه ارتباط با خدا، با خود، با طبیعت و با جامعه مطرح شده است.

پژوهش دیگری خسرو باقری (۱۳۷۴) با عنوان نگاهی دوباره به تربیت اسلامی انجام داده است. در این پژوهش، محقق پس از بررسی توصیف انسان در قرآن به بررسی مفهومی تربیت، سپس به اهداف و مبانی و اصول و روشهای تربیتی پرداخته و سرانجام مراحل تربیتی با نگرش قرآنی و حدیثی را تبیین کرده است. پژوهش دیگری شادروان سیدمهدی صانعی (۱۳۷۸) انجام داده است. در این پژوهش، محقق با نگاهی همه جانبه، ابتدا به بررسی مکاتب تربیتی و تعلیم و تربیت اسلامی و هدفهای آن پرداخته، آن گاه ویژگی تربیتی انسان را مورد بررسی قرار داده که از این جهت به این تحقیق نزدیکتر است؛ زیرا عوامل مؤثر در تربیت و شرایط آن مورد توجه

ایشان قرار گرفته است؛ از جمله ویژگیهای برجسته این پژوهش، هماهنگی کردن یافته های علمی در روانشناسی و علوم تربیتی با آیات قرآنی و روایات است.

روش و مراحل اجرایی پژوهش

این پژوهش به روش تحلیل محتوا و طی مراحل ذیل صورت پذیرفته است: ابتدا مقوله های پژوهش، مشخص شد. مقوله ها، همان مؤلفه های اساسی برنامه ریزی است که منظور، عنوانهای مربوط به مراحل و اصول یا ملاکهای هر مرحله است. پس از مشخص شدن مقوله ها در بخش قرآنی، سوره ها به عنوان واحدهای نمونه برداری انتخاب گردید. در گام بعدی، واحدهای تحلیل تعیین شد که همان آیات است. بدین ترتیب آیاتی که مشتمل بر مقوله های پژوهش بود به ترتیب طبقه بندی گردید. در بخش حدیث با توجه به اینکه کتابها و منابع متعددی هست، واحد نمونه برداری، فصلهایی از کتابهای حدیثی ذکر شده در فهرست منابع است که تحت عنوان موضوعات مربوط تقسیم بندی شده است؛ مثلاً فصلها یا بابها با بخشهای مربوط به لقاء الله، رضوان الله، تقوا، ایمان، اسلام، قرآن، کتاب، محاسبه و امثال آن، که برخی کتابهای حدیثی بر این روش، تقسیم بندی شده است. در گام سوم بخش حدیثی، هر یک از روایات که شامل مقوله ای از پژوهش بوده است انتخاب گردید. پس از آن هر یک از مقوله های پژوهش در جدول مربوط، قرار گرفت. نکته بسیار مهم و اساسی که باید مورد توجه باشد. اینکه در این پژوهش عنوان مقولات، مورد نظر محقق نبوده است که در قرآن و حدیث در جستجوی آنها باشد؛ مثلاً کلمات هدف محتوا، روش یا ارزشیابی مورد نظر نبود، بلکه آیات یا روایاتی مورد نظر قرار گرفته است که بر اساس تفاسیر یا شروح مختلف به یکی از مقولات اشاره کرده

است. نکته قابل توجه دیگر، اینکه این پژوهش درصدد تحلیل مفاهیم بوده و همه آیات یا روایات شامل مقولات، مدنظر این پژوهش نبوده است. آیات و روایات مربوط به هدفها و مراتب بیش از آن تعدادی است که در این پژوهش آمده است.

یافته‌های پژوهش و تجزیه و تحلیل آنها

اولین مرحله برنامه درسی تعیین اهداف است که به سه دسته هدفهای نهایی، واسطه‌ای یا میانی و اولیه تقسیم شده است.

چند مثال از هدفهای نهایی: مقام قرب، مقام لقاء، مقام رضوان.

جدول شماره ۱- هدفهای نهایی یا آرمانی

هدف	آیات و روایات	سوره	آیه
مقام قرب	و السابقون السابقون، اولئك المقربون	واقعه	۱۱-۱۰
	فاما ان كان من المقربين، فروخ و ریحان و جنة نعيم	واقعه	۸۹-۸۸
مقام لقاء	ياايها الانسان انك كادخ الي ربك كدحا فمלקيه	انشقاق	۶
مقام رضوان	يا ايها النفس المطمئنه، ارجعي الي ربك راضية مرضيه	فجر	۲۶
مقام قرب	قال الصادق(ع) قال الله عزوجل ما تقرب الي عبديء احب الي مما افترضت عليه و انه ليقرب الي بالنافله حتى احبه	کافی	ج ۲ ص ۳۵۲

تحلیل جدول شماره ۱

همان گونه که از آیات و روایت یاد شده بر می آید، واژه هایی مثل رضوان الله، لقاءالله، قرب الی الله و درجاتی در همین سطح به عنوان سطوح عالی مقام انسانی است که می توان آنها را اهداف آرمانی یا عالی ترین سطح از هدفهای جریان تربیتی

دانست؛ از جمله ویژگیهای این نوع هدفها طولانی یا درازمدت بودن آنهاست که دگرگونی انسانها به آن جهت است. هم چنین جامع بودن این اهداف که در بر دارنده سطوح پایین تر نیز هست. شوق برانگیز بودن، ویژگی دیگر آرمانهای تربیتی است، چرا که نقاط عالی تربیتی است و متربیان را به جهت خود تحریک می کند. نکته دیگر، رابطه این سطح از هدفها با هدفهای سطح پایین تر از خود یعنی هدفهای میانی است. در فرایند تربیت باید از طریق پیمودن گامهای میانی، دستیابی به آرمانها را انتظار داشته باشیم. کسانی که به مقام رضوان، لقاء و قرب می رسند از طریق تحقق ملکه تقوا و احسان و اخلاص و امثال آن، که جزء هدفهای میانی است به آن درجات والا، نائل آمده اند. موارد یاد شده در این آیات و روایت به چشم می خورد.

چند مثال از هدفهای واسطه ای: تقوا، اخلاص، ایمان، احسان

جدول شماره ۲- هدفهای میانی یا واسطه ای

هدف	آیات - روایات	سوره، کتاب	آیه، صفحه
تقوا	يا ايها الناس اعبو ربكم الذي خلقكم ... لعلكم تتقون	بقره	۲۱
	قال علي عليه السلام: التقوي غاية لايهلك من اتبعها و لايندم من عمل بها	میزان الحکمه	ج ۱۰ ص ۶۱۹
احسان	ان الله مع الذين اتقوا و الذين هم محسنون	نحل	۱۲۸
	سئل الصادق عليه السلام، ما الاحسان فقال اذا صليت فاحسن ركوعك و سجودك	میزان الحکمه	ج ۲ ص ۴۴۷
اخلاص	انا انزلنا اليك الكتاب بالحق فاعبدالله مخلصا له الدين ...	زمر	۲
	عن ابي الحسن الرضا عليه السلام، ان اميرالمؤمنين صلوات الله عليه كان يقول طوبى لمن اخلص الله العبادة و الدعاء	اصول كافي	ج ۳ ص ۲۶
صلاح	ان الارض يرثها عبادي الصالحون	انبیاء	۱۰۵

تحلیل جدول شماره ۲

هدفهای میانی نسبت به آرمانهای تربیتی، جزئی تر است و با تحقق این نوع هدفها امکان دستیابی به آرمانها فراهم می شود. مفاهیمی مثل ایمان، اخلاص، تقوا، احسان، و از این قبیل، درجات و سطوح مختلفی از رشد انسان است که خود دارای مراحل است. فرد برای دستیابی به مرحله رضوان، لقاء یا قرب باید درجات اسلام، ایمان، تقوا، اخلاص و ... را طی کند. بدین ترتیب اهداف میانی، بسترهایی را برای دستیابی به غایات تربیتی فراهم می کند برای وصول به این سطح از هدفهای تربیتی باید طی گامهای عملی و عینی اولیه را که همان هدفهای سطح اول تربیتی است شروع کرد.

چند مثال از هدفهای عینی تربیتی: نظر کردن به پدیده های مختلف، تفکر در زمینه های یاد شده، تعقل در دریافتها، توجه به زیباییها و ...

جدول شماره ۳- هدفهای عینی یا جزئی

هدف	آیات - روایات	سوره، کتاب	آیه، صفحه
نظر	قل سیروا فی الارض فانظروا کیف بدء الخلق ...	عنکبوت	۲۰
تفکر	و انزلنا الیک الذکر لئین للناس ما نزل الیهم و لعلهم یتفکرون	نحل	۴۴
تعقل	قد بیّنا لکم الایات لعلکم تعقلون	حدید	۱۷
تدبر	افلا یتدبرون القران ...	نساء	۸۲
بصر	اولم یروا انا نسوق الماء الارض الجرز فنخرج زرعاً تأکل منه انعامهم و انفسهم افلا یبصرون	سجده	۲۷
تفقه	فلولا نفر من کل فرقه منهم طائفه لیتفقها فی الدین ...	توبه	۱۲۲

تحلیل جدول شماره ۳

هدفهای عینی تربیتی، قدمهای مشخص و اولیه است که متربی باید بردارد تا بدین وسیله امکان دستیابی به مراحل عالی تربیتی، که در بخش هدفهای میانی و عالی به آن اشاره شد، فراهم گردد. آنچه از ظاهر آیات و روایات این بخش برمی آید، این است که خداوند متعال انسان را با فطرتی متشکل از گرایشهای متعالی همچون شوق به پرستش، اشتیاق به کسب حقایق عالم، علاقه مند به لطافتها و زیباییها و ویژگیهایی از این قبیل آفریده است. در اولین قدمهای تربیتی باید زمینه شکوفایی آنها فراهم شود. واژه هایی مثل نظاره کردن، تفکر، تعقل، تفقه، و غیره از قبیل هدفهای تربیتی است که انسان با سپری کردن آنها استعدادهای ذاتی خود را بارور می کند و برای دستیابی به اهدافی مثل ایمان، اخلاص، تقوا آماده می شود.

جدول شماره ۴- مرحله دوم: محتوای برنامه درسی

محتوا	آیات و روایات	سوره، کتاب	آیه و صفحه
کتاب	ذلك الكتاب لاريب فيه هدي للمتقين	بقره	۲
بلاغ	هذا بلاغ للناس ولينذروا به ...	ابراهيم	۵۲
بیان	هذا بيان للناس و هدي و موعظة للمتقين	ابراهيم	۵۲
قرآن	ان هذا القران يهدي للذي هي اقوم و يبشر المؤمنين ...	اسراء	۹
	قال رسول الله(ص) ان هذا القران هو النور المبين و الحبل المتين و العروة الوثقى و الدرجة العليا	بحار	ج ۸۹ ص ۳۱
فرقان	تبارك الذي نزل الفرقان علي عبده ليكون للعالمين نذيرا	فرقان	۱
	قال علي عليه السلام: في صفة القران، جعله الله ربا لعطش العلماء و ربيعا لقلوب الفقهاء و محاج لطرق الصلحاء و دواء ليس بعده داه و نور ليس معه ظلمه	میزان الحکمه	ج ۲ ص ۶۶

تحلیل جدول شماره ۴

از مجموعه تعاریفی که از محتوا، توسط صاحب‌نظران برنامه درسی صورت گرفته است چنین استنباط می‌شود که محتوای هر برنامه عبارت است از: حقایق، تبیینها، اصول، تعاریف، فرایندها، اطلاعات، ارزشها، گرایشها، قواعد، قانونها و بطور کلی دانش سازمان یافته مربوط به برنامه (ملکی، ۱۳۷۶).

در فرایند برنامه درسی، محتوا پس از تعیین اهداف و به تعبیری وسیله وصول به اهداف است که هدفهای مورد نظر از طریق آن محقق می‌شود. قرآن محتوای برنامه تربیتی انسان را تشکیل می‌دهد. لذا واژه‌هایی که در این بخش مورد نظر بوده است، نامهای متعدد قرآن است. این آیات آشکارا بیان می‌کند که این مجموعه از سوی خداوند نازل شده و برای هدایت و تربیت انسان است؛ مثلاً قرآن کتاب فرقان، بیان بلاغ و ...

در مورد حدیث به بیان کلی از امیرالمؤمنین علیه السلام اشاره شده که مشتمل بر محتوای تربیتی این کتاب آسمانی است. شایان ذکر است در تدوین محتوای هر برنامه درسی اصولی باید مورد توجه باشد که به چند مورد و آیات مربوط اشاره می‌شود.

۱- اصل هماهنگی بین بخشهای مختلف محتوا

افلايتدبرون القرآن و لوکان من عند غیر الله لوجدوا فيه اختلافاً كثيراً: «آیا قرآن را از روی فکر و تأمل نمی‌نگرند که اگر از غیر خدا می‌بود در آن اختلافهای زیادی می‌یافتند (نساء / ۸۲).

۲- اصل توجه به علاقه و احساس خشنودی و مفید بودن برای یادگیرنده.
و نزل من القرآن ما هو شفاء و رحمة للمؤمنین: «و ما آنچه از قرآن می‌فرستیم،

شفای دل و رحمت الهی برای اهل ایمان است (اسراء / ۸۲).

۳- اصل توجه به قابل درک بودن برای مخاطب

و لقد یسرنا القرآن للذکر فهل من مدکر: «ما قرآن را برای فهم آسان کردیم. آیه کسی هست که از آن پند گیرد (قمر / ۲۲).

۴- اصل هماهنگی محتوا با اهداف

در بخش اهداف گفته شد از جمله اهداف اولیه تربیتی، تقویت قوای ذهنی است که طبق آیه زیر، قرآن به عنوان محتوای برنامه این امکان را فراهم می کند.
انا انزلنا قرآناً عربیاً لعلکم تعقلون: «بدرستی که ما قرآن را به زبان عربی نازل کردیم؛ باشد که شما تعقل کنید (یوسف / ۲).

جدول شماره ۵- مرحله سوم: روشهای اجرای برنامه درسی

سوره	آیات	هدف
یوسف	یا ایها الذین آمنوا اتقوا الله و کونوا مع الصادقین	روش خطاب مستقیم
حجرات	یا ایها الناس انا خلقناکم من ذکر و انثی و جعلناکم شعوباً و قبائل لتعارفوا	خطاب غیرمستقیم
توبه	الذین آمنوا و هاجروا و جاهدوا فی سبیل الله باموالهم و انفسهم اعظم درجه عندالله	روش تجربی
عنکبوت	قل سیروا فی الارض فانظروا کیف بدأ الخلق ...	روش الگوسازی
ممتحنه	لقد کان فیهم اسوة حسنه لمن کان یرجوا الله و الیوم الآخر ...	روش برنامه ای
بقره	یا ایها الذین آمنوا کتب علیکم الصیام کما کتب علی الذین من قبلكم، لعلکم تتقون	روش اکتشافی یا حل شده
محمد	افلایتد برون القرآن لم علی قلوب اقفالها	

تحلیل جدول شماره ۵

همان گونه که از ظاهر آیات برمی آید، خداوند متعال در تعلیم و تربیت انسان و تحقق هدفهای تربیتی، چند روش را ملحوظ داشته است. گاهی انسانها را عموماً یا گروه های خاص که در سطوح متفاوتی از رشد هستند؛ مثل مؤمنین، متقین، محسنین به صورت مستقیم مورد خطاب قرار می دهد و به ترس از مؤاخذات و یا امید بستن به رحمتها و اوست دارد. هم چنین بسیاری از حقایق عالم و واقعیاتی را که در گرو آن است، بازگو می کند؛ امر و نهی هایش را مستقیماً بیان می دارد. در تقسیم بندی روشهای این پژوهش، روش خطاب مستقیم، که حدوداً همان روش توضیحی است، نامیده شده است.

روش دیگر که در قرآن مشاهده می شود، خطاب غیرمستقیم است. در این شیوه انسانها با طبقات خاص انسانی مستقیماً مورد خطاب نیستند، بلکه اعمال و نتایج هر یک از آنها جداگانه یادآوری می شود و بدین وسیله هر کس در هر مرحله ای از رشد که قرار گرفته است با مقایسه رفتارهایش با این بیانات به ارزیابی و نتیجه گیری می پردازد. این شیوه را نیز به گونه ای می توان جزء شیوه های توضیحی قرآن کریم دانست. گاهی خداوند انسانها را به تجربه کردن و برخورد ملموس با خود، محیط طبیعی و اجتماعی وادار می نماید و از وی انتظار دارد با تجربه های مستقیم و عملی به نتایجی برسد که او را از هدف خلقت عالم آفرینش و انسان و پایان کارها آگاه کند و از ارتکاب اعمال ناشایسته باز دارد. روش دیگری که در آیات دیده می شود، الگوسازی یا ارائه نمونه عملی است. در این شیوه، خداوند سیره زندگی رسولانش را به امت آنها نشان می دهد و از آنان می خواهد که آنان را مقتدا قرار دهند. صبر و مقاومت رسول در برخورد با مخالفان، نگرش رسول به زندگی این دنیا و آخرت،

نوع عبادت و چگونگی رفتارها. این خود در استنباط احکام شرع یک منبع تمسک است. روش دیگر برنامه ای است به این شکل که به صورت یک جریان پی در پی باید مربی، قدمهایی را پیش بینی کند که مربی با برداشتن اولین قدم، خود به خود قدم دوم برایش پیش آید؛ مثل آموزشهای رایانه ای؛ مثلاً در آیه اگر فرد روزه بگیرد، ممکن است متقی شود. روش دیگر، حل مسئله یا اکتشافی است که مربی از حل یک مسئله یا پاسخ یک سؤال به چند هدف تربیتی می رسد. در این آیه هدف سؤال این است که منافقین و کفار بدانند که اگر تدبر در قرآن نمی کنند به دلیل قفلهایی است که بر دلشان زده شده است. سؤالهای خداوند از انسانها این گونه است و جنبه استفهامی ندارد. شیوه های ذکر شده تنها چند نمونه از روشهای آموزشی است.

جدول شماره ۶- مرحله چهارم: ارزشیابی

هدف	آیه	سوره	آیه - صفحه
	و اذا بتلي ابراهيم ربه بكلمات فاطمه...	بقره	۱۲۴
	انا جعلنا ما علي الارض زينة لها لنبلوهم ايهم احسن عملا	كهف	۷
	و ان تبدوا ما في انفسكم اوتخفوه يحاسبكم به الله	بقره	۲۸۴
قال الرضاع)	لايكون العبد مؤمنا حتي حاسب نفسه اشد من محاسبة الشريك شريكه و السيد عبده	بحار	ج ۷۰ ص ۷۲

تحلیل جدول شماره ۶

از آیات و روایات این بخش، که به ارزشیابی مربوط است برمی آید خداوند انسان را از طریق رفتار و توسط خود او مورد ارزیابی قرار می دهد. انسان در برخی آیات به بررسی تدریجی اعمال خود وادار می شود و اینکه خلقت او با برنامه و

د فمندا اسآ. در برخی آیآ به ارزیابی پایانی یعنی حسابرسی اعمال در قیامت باره شده اسآ. آیاتی هم در مورد ارزشیابی برنامه اسآ که در بخش اصول محتوا آنها پرداخته شده اسآ. نکته بسیار جالب و قابل توجه اینکه خداوند متعال در جریان تربیت انسان از شیوه های مرقی ارزشیابی استفاده کرده اسآ که امروزه به عنوان شیوه های فعال ارزیابی به شمار می رود؛ مثل شیوه مشارکتی که مخاطبان، خود در جریان ارزیابی از روند پیشرفت خود شرکت دارند و بخشی از ارزیابی به هده خود آنان اسآ.

خلاصه و نتیجه گیری

تعلیم و تربیت انسان فعالیتی منظم و منطقی و براساس برنامه اسآ. در درون برنامه کلی تربیتی، برنامه درسی، طرح تمام فعالیتها و تجربه های یادگیری اسآ و برگیرنده مجموعه فعالیتهای محیط طراحی شده کلاس و خارج از آن اسآ. این طرح متشکل از چهار عنصر (هدف، محتوا، روش، ارزشیابی) اسآ که در یک چرخه متعامل با یکدیگر قرار دارد.

خداوند متعال به عنوان اولین معلم انسان از آفرینش وی هدف داشته اسآ که این هدف نهایی به صورت مرحله ای و در قالب هدفهای کوتاهتری محقق می شود. برای دستیابی به این اهداف، محتوایی هم از طریق نزول کتاب، پیش بینی کرده اسآ. روشهای مختلفی را در تربیت انسان به کار برده و طبق آیات یاد شده به ارزیابی نیز توجه داشته اسآ. به نظر می رسد، الگوی سازماندهی محتوایی قرآنی به صورت درهم تنیده باشد؛ چرا که موضوعات قرآنی به واقعیتهای زندگی مربوط اسآ که از ابعاد مختلف قابل بررسی اسآ. این نگاهی بسیار کلی به قرآن و حدیث

با نگرش برنامه ای است. اجرای طرحهای پژوهشی عمیقتر می تواند کامل کننده این بحث باشد و دیدگاه های جدیدی از برنامه و برنامه ریزی در منابع و متون اسلامی باز کند.

پیشنهادها

- ۱- اجرای طرحهای مستقل برای استخراج هر یک از مفاهیم برنامه ریزی و اصول مربوط به منظور تبیین نظام تعلیم و تربیت اسلامی و تحقق عملی آن در نظام آموزشی کشور
- ۲- به کارگیری مفاهیم قرآنی و حدیثی در تدوین جزوات درسی در موضوعات مربوط (برنامه ریزی درسی، برنامه ریزی آموزشی، آموزش و پرورش تطبیقی)
- ۳- تدوین و تویب متون روایی، مبتنی بر اصول تنظیم محتوا.
- ۴- طراحی قالب منظم تربیتی توسط مربیانی که مسئولیت پرورش مذهبی کودکان و نوجوانان را به عهده دارند تا بدین وسیله از تکرارها و صرف انرژیهای مادی و انسانی بیهوده، جلوگیری شود.

یادداشتها

- ۱- طرح، نقشه کلی است که در آن مراحل و اصول مربوط به هر مرحله برنامه درسی مطالعه می شود؛ مثلاً اگر یکی از مراحل تعیین اهداف مبتنی بر نیازها است، اینکه چه نیازهایی تعیین کننده اهداف برنامه درسی است در مرحله طراحی تعیین می شود. (نیاز فرد، جامعه، مجموعه علوم) اما چگونگی مطالعه نیاز و تبدیل آن به اهداف در مرحله برنامه ریزی درسی صورت می گیرد. حاصل این دو بخش برنامه درسی است (لوی ۱۹۹۱).

منابع فارسی

- قرآن مجید (۱۳۶۰). ترجمه مهدی الهی قمشه ای. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- اکرمی، سیدکاظم (۱۳۷۵). قرآن و برنامه ریزی درسی. مجله پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت شماره ۵۶.

- باقری، خسرو (۱۳۷۴). نگاهی دوباره به تربیت اسلامی. چاپ سوم تهران: انتشارات مدرسه.
- بکایی، محمدحسن (۱۳۷۴). کتابنامه بزرگ قرآن کریم. ج اول. مرکز نشر قبله.
- تایلر، رالف (۱۳۷۶). اصول اساسی برنامه ریزی درسی و آموزشی. (ترجمه علی تقی پور ظهیر). تهران: دفتر نشر آگه.
- جمعی از مؤلفان، (۱۳۷۶). درآمدی بر تعلیم و تربیت اسلامی (۲) اهداف تربیت از دیدگاه اسلام. تهران: انتشارات سمت.
- جی، ولز (۱۳۸۱). ارزشیابی کیفی. ترجمه علیرضا کیامنش. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- دانیل، تر (۱۳۸۱). تاریخ برنامه درسی. ترجمه غلامرضا خونی نژاد. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- سیلور الکساندر، لوئیس (۱۳۷۲). برنامه ریزی درسی برای تدریس و یادگیری بهتر. ترجمه غلامرضا خونی نژاد. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- شریعتمداری، علی (۱۳۸۰). چند مبحث اساسی در برنامه ریزی درسی. تهران: انتشارات سمت.
- صانمی، سیدمهدی (۱۳۷۸). پژوهشی در تعلیم و تربیت اسلامی. مشهد: انتشارات ستاباد.
- کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق (بی تا). اصول کافی. ترجمه سیدجواد مصطفی. تهران: انتشارات علمیه اسلامی.
- لوی، آریچ (۱۳۸۳). مبانی برنامه ریزی آموزشی، برنامه ریزی درسی مداوس. ترجمه فریده مشایخ. تهران: انتشارات مدرسه.
- ملکی، حسن (۱۳۸۲). برنامه ریزی درسی (دراهمای عمل). مشهد: انتشارات پیام اندیشه.
- مهرمحمادی، محمود (۱۳۸۱). برنامه درسی: نظرها، رویکردها و چشم اندازها. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.

منابع عربی

- عبدالبقی، محمد فؤاد (۱۳۶۴). المعجم المفهرس، الفاظ القرآن الکریم، دارالکتب المصریه.
- کاشانی، مولی محسن (بی تا). المحجة البيضاء فی تهذیب الاحیاء، قم: دفتر انتشارات اسلامی ولیمته به جامعه مدرسین.
- مجلس، محمداقبر (۱۱۴۰۳ ق) بحار الانوار، بیروت: مؤسسه الوقاء.
- محمدن ری شهری، محمد (۱۳۶۲). میزان الحکمه. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.

منابع انگلیسی

- Alkin, M. C (1994), Curriculum Evaluation Models, International Encyclopedia of Education. N. Postlewaite and T. Husen (eds.)
- Drake, Susan. M and Rebecca C. Burns (2004), Meeting standards Trough Integrated Curriculum, WWW. Ascd. Org/Porta/ site.
- Klein, M.F, (1991) Aconceptual Frame Work for Curriculum Decision making, in the

- Politics of Curri culum Decision - making, M.F, Kelein (Edition).
- Klein, M.F, (1986). Curriculum Design, International Encyclopedia of Education, Curriculum Studies, England.
- Lewy, A rich, (1991) The International Encyclopedia of Cupri culum. New York Pergoman Press.
- Patricia L. Roberts and Richard D. Kellough (2004). A guide for Developing Interdisciplinary the matie Units, Upper Saddle River, New Jersey.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی